

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ПАСІЧНИК НАТАЛІЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК 159.995 :373.3 (043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОБРАЗНОГО І ПОНЯТІЙНОГО
МИСЛЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, професор
Лисянська Таїсія Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут філософської освіти і науки,
професор кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Іванчук Марія Георгіївна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри педагогіки та методики
початкової освіти;

кандидат психологічних наук, старший
науковий співробітник
Дригус Марія Трохимівна,
Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, провідний науковий
співробітник лабораторії психології
особистості імені П.Р. Чамати.

Захист відбудеться 31 березня 2015 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «26» лютого 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пріоритетною метою сучасної шкільної освіти є розвиток особистості, яка вільно функціонує у соціальному та освітньому просторі. Досягнення цієї мети неможливо без модернізації змісту навчання, без пошуку та впровадження нових технологій навчання і виховання з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Важливим кроком на шляху її досягнення є розвиток мисленнєвої сфери дитини. Безперервний потік навчальної інформації потребує методично правильної організації навчання молодших школярів з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Щоб уникнути формалізму в процесі засвоєння нових знань, необхідно постійно враховувати зв'язок образного і понятійного мислення, здійснювати постійні двосторонні переходи між образами і поняттями.

Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдиного підходу до проблеми вивчення образно-понятійної сфери молодшого школяра. Тривалий час панувала думка, що образне мислення є лише сходинкою до понятійного, з появою якого усі попередні види мисленнєвої діяльності втрачають свою активність, що призвело до певних прогалин у питаннях оптимізації навчального процесу. Дослідження В.П. Зінченка, Є.М. Кабанової-Мелер, І.С. Якиманської довели, що учні часто не справляються із завданнями, для розв'язання яких необхідне достатньо розвинене образне мислення. Такі труднощі зумовлені, в першу чергу, особливістю навчального процесу, який вимагає та стимулює розвиток понятійного мислення, а образні форми залишаються поза увагою. Різні аспекти формування та розвитку образного мислення досліджували такі автори, як Л.В. Григоровська, Л.М. Зламанюк, І.П. Істоміна, Н.В. Катанова, О.А. Круглова, Д.І. Прокопова К.Г. Сердакова, Л.Н. Цибух, Б.А. Якимчук, Т.А. Яновська. Індивідуальні особливості образного і понятійного мислення та їх зв'язок з основними властивостями нервової системи вивчали М.В. Антропова, Т.І. Борецько, В.П. Герасимов, М.М. Кольцова, М.Є. Малков, М.В. Макаренко.

Зв'язок між образним та понятійним компонентами мисленнєвої діяльності у юнацькому або дорослому віці досліджували А.Д. Малахова, Б.І. Малютін, Л.М. Меншикова, О.І. Нікіфорова, О.І. Овсянкіна, М.О. Осоріна, Д.А. Подкопаєв, М.В. Ричік, Т.А. Російчук, М.О. Холодна.

Недостатньо розробленим залишається питання цілісного підходу до проблеми вивчення взаємозв'язку образного та понятійного мислення саме в молодшому шкільному віці, як сенситивному періоді розвитку понятійного мислення, проблема виявлення чинників впливу на процес образно-понятійної регуляції та умов його оптимізації, з'ясування ефективних впливів для оптимізації двосторонніх переходів між образами та поняттями.

Таким чином, актуальність, суспільна і наукова значущість, недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів визначеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – «Особливості взаємозв'язку образного і понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку».

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Тема дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 12 від 25.06.2007 р.) та узгоджено

Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 25.09.2007 р.).

Метадослідження: визначити особливості взаємозв'язку образного і понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методики розвитку образного і понятійного мислення з урахуванням їх взаємозв'язків.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання дослідження:**

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей образного і понятійного мислення та їх взаємозв'язків у дітей молодшого шкільного віку, на їх основі уточнити структуру, властивості, функції образного та понятійного мислення, систематизувати знання щодо шляхів їх оптимального розвитку.

2. Експериментально дослідити психологічні особливості розвитку образного і понятійного мислення та їх взаємозв'язків в учнів початкової школи.

3. На основі встановлених особливостей образного і понятійного мислення, їх зв'язку та залежності від індивідуальних особливостей рухливості/інертності нервових процесів, обґрунтувати, розробити й апробувати психолого-педагогічну програму оптимізації розвитку образного і понятійного мислення та зв'язків між ними в учнів молодшого шкільного віку.

4. Здійснити перевірку ефективності запропонованої програми оптимізації розвитку образного і понятійного мислення в учнів початкових класів.

В основу дисертаційного дослідження було покладено **припущення** про те, що образно-понятійна сфера молодшого школяра являє собою складну ієрархічну систему, у якій образне мислення виступає підґрунтям для розвитку понятійного, уточнює та конкретизує його, а понятійне мислення інтелектуалізує та абстрагує мисленнєві образи; недостатня сформованість будь-якого компонента мисленнєвої сфери зумовлює слабкість зв'язку між образом та поняттям, утруднює двосторонні переходи між ними; в умовах цілеспрямованого урахування взаємозв'язків між образним і понятійним мисленням, урахування індивідуальних особливостей перебігу нервових процесів можлива оптимізація розвитку образно-понятійної сфери молодшого школяра.

Об'єкт дослідження: психологічні особливості образного і понятійного мислення учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: особливості взаємозв'язку між образним та понятійним мисленням в учнів молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. У процесі дослідження, згідно з поставленою метою, для розв'язання завдань використовувався комплекс *теоретичних, емпіричних методів та методів математичної статистики*. Серед загальнонаукових теоретичних методів використали теоретико-методологічний аналіз, порівняння та узагальнення теоретичних і експериментальних досліджень. Під час емпіричного дослідження використовувалися: метод спостереження, тестування, констатувальний та формувальний експерименти. Під час експериментального дослідження для досягнення поставлених цілей було використано комплекс стандартизованих психодіагностичних методик: шкала прогресивних матриць Дж. Равена (кольоровий та чорно-білий варіанти); тест на визначення рівня розвитку просторового мислення (ТПМ) І.С. Якиманської, В.Г. Зархіна та Х.Х. Кадаяс у модифікації К.Г. Сердакової; схема нейропсихологічного дослідження образно-

предметної сфери Л.С. Цветкової з урахуванням доповнень О.Ю. Щедрової; модифікована методика О.І. Нікіфорової; методика «Виділення суттєвих ознак поняття», методика «Четвертий зайвий. Визначення спільних рис.»; визначення рівня функціональної рухливості нервових процесів (ФРНП) за допомогою комп'ютерної методики, розробленої О.М. Кокуном, основою якої є методичний підхід М.В. Макаренка; «Тепінг-тест» Є.П. Ільїна.

Отримані експериментальним шляхом дані опрацьовувалися за допомогою методів описової статистики, кореляційного та порівняльного аналізу, аналізу розподілу даних (t-критерій Стьюдента, ϕ -критерій Фішера). Статистичні розрахунки виконані з використанням пакету прикладних комп'ютерних програм Statistica v.7.0 та MicrosoftOfficeExcel 2007.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі загальноосвітніх шкіл №№ 2, 17, 20 м. Суми. У констатувальному експерименті взяли участь 390 учнів 1-4-х класів, у формувальному – 25 учнів першого класу та 29 школярів третього класу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *вперше* систематизовано основні наукові підходи до вивчення проблеми зв'язку образного та понятійного мислення; розроблено структурну модель образно-понятійної сфери молодшого школяра, складовими якої виступають образи та поняття різного ступеня узагальнення; обґрунтовано зміст поняття «образно-понятійна сфера молодшого школяра» як складної, динамічної, ієрархічно-побудованої системи, вершиною якої є образно-понятійні та понятійно-образні узагальнення; здійснено аналіз особливостей зв'язку між образним та понятійним мисленням в учнів молодшого шкільного віку; виявлено вікові тенденції зв'язку між зазначеними видами мислення у молодших школярів; розроблено, апробовано та перевірено ефективність програми оптимізації розвитку образного і понятійного мислення молодшого школяра у їх взаємозв'язках, спрямовану на розширення та зміцнення двосторонніх зв'язків між образами та поняттями, формування глибоких і гнучких образних узагальнень, що, в свою чергу, вплинуть на формування взаємопереходів між образами та поняттями.

- *поглиблено та уточнено* зміст понять «образне та понятійне мислення молодших школярів», «образно-понятійне узагальнення» у зв'язку з поступовими взаємопереходами від образу до поняття у молодшого школяра; знання щодо особливостей вікової динаміки розвитку образного та понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку; психолого-педагогічні умови розвитку даних видів мислення у їх взаємозв'язках в учнів початкової ланки; положення про наявність зв'язку між образним і понятійним мисленням та функціональною рухливістю нервових процесів у дітей початкової ланки навчання;

- *набули подальшого розвитку* знання про індивідуальні особливості образного і понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку, знання про тенденції процесу актуалізації мисленневих образів за різним типом модальної характеристики; обґрунтовано необхідність урахування індивідуальних властивостей нервової системи молодшого школяра під час процесу навчання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані в процесі дослідження дані щодо особливостей розвитку та зв'язку між образним і понятійним мисленням у дітей молодшого шкільного віку можуть бути використані

під час викладання психологічних дисциплін: «Загальна психологія», «Вікова та педагогічна психологія», під час впровадження в навчальний процес закладів післядипломної педагогічної освіти спецкурсів та семінарів для вчителів, спрямованих на підвищення їх знань стосовно індивідуальних і вікових особливостей мисленнєвої сфери учнів початкової ланки. Авторська програма оптимізації розвитку образно-понятійної сфери молодшого школяра може впроваджуватись в практику розвивальної роботи загальноосвітніх шкіл, в систему навчання учнів початкових класів з метою ефективного формування та засвоєння природничих понять, з урахуванням індивідуальних особливостей рухливості/інертності нервових процесів школярів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення і результати наукового дослідження доповідалися та отримали схвалення на п'яти Міжнародних та семи Всеукраїнських науково-практичних конференціях, щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів, докторантів та аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова, засіданнях кафедри психології НПУ імені М.П. Драгоманова та кафедри практичної психології СумДПУ імені А.С. Макаренка (2006-2014 рр.). Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у практику діяльності психологічної служби системи освіти Сумської області (довідка № 06-09/8169 від 22 листопада 2013 р.) та діяльність викладачів Сумського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 75 від 9 грудня 2013 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження відображені у 18 одноосібних публікаціях: 8 статей у фахових наукових виданнях з психології, 2 статті у зарубіжних наукових виданнях, 1 стаття у фаховому науковому виданні з педагогіки, 7 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 10 додатків на 54 сторінках, списку використаних джерел (180 найменувань, з них 2 іноземною мовою). Основний зміст роботи викладено на 208 сторінках комп'ютерного набору. Рукопис містить 27 таблиць та 31 рисунок на 19 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 281 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, методи і завдання дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані про апробацію та впровадження результатів дослідження, публікації, структуру й обсяг роботи.

У **першому розділі** «Теоретичний аналіз зв'язку образного і понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку» – здійснено аналіз наукової літератури з теми дослідження, шляхом узагальнення теоретичних підходів до проблеми вивчення образного і понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку; розкрито основні характеристики цих видів мислення та їх структурні компоненти; визначено вплив індивідуальних властивостей нервових процесів на процес образного і понятійного узагальнення; побудовано структурну модель образно-понятійної сфери молодшого школяра.

У зарубіжній та вітчизняній літературі існує декілька основних напрямків вивчення образного і понятійного мислення: *культурно-історичний* (П.П. Блонський, Л.С. Виготський, О.В. Запорожець); *діяльнісний* (Б.Г. Ананьєв, В.В. Давидов, В.Л. Поплужний, О.К. Тихомиров); *процесуальний* (Л.І. Анциферова,

А.В. Брушлинський, Л.Л. Гурова, Т.В. Косма, Т.М. Лисянська, О.В. Скрипченко, С.Л. Рубінштейн.); *поетанне формування розумових дій і понять* (П.Я. Гальперін, І.Д. Пасічник, Н.Ф. Талізін, Н.Г. Салміна); *генетичний* (Л.М. Веккер, Ж. Піаже, М.М. Подд'яков); *психофізіологічний* (М.В. Макаренко, Д.А. Фарбер, Л.С. Цветкова).

Аналіз наукової літератури свідчить про складний характер взаємодії між образним та понятійним мисленням, відсутність однозначного розуміння взаємовпливу зазначених видів мислення. Вивчаючи особливості понятійної регуляції процесів образного мислення, Л.В. Меншикова, О.І. Нікіфорова, В.О. Тютюнник обґрунтовано доводять обов'язкову координацію понятійних та просторово-образних компонентів під час розв'язання задач в образному плані. Роботи Л.Л. Гурової, Б.І. Малютіна, О.І. Овсянкіної, М.В. Осоріної, М.О. Холодної переконливо показали важливе місце й роль образних елементів у структурі понятійного мислення та формуванні наукових понять.

Можна простежити три напрямки у розумінні процесу взаємодії образного і понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку: 1) образне мислення є домінуючою функцією в психічному розвитку молодшого школяра, повноцінне понятійне мислення відсутнє (А.В. Белошиста, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, І.Я. Каплунович, Р.Г. Натадзе, Ж. Піаже, М.В. Ричік, І.С. Якиманська); 2) домінуючим видом мислення є понятійне (абстрактне), яке виникає на базі наочно-образного та завдяки навчальній діяльності (Г.С. Костюк, Т.В. Косма, Н.В. Яшкова); 3) образне мислення виступає підґрунтям для розвитку повноцінного понятійного мислення (П.Я. Гальперін, З.А. Ганькова, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Т.М. Лисянська, О.В. Скрипченко).

Дослідження Т.В. Косми, Н.О. Менчинської, І.Д. Пасічника, В.А. Суздалева Л.М. Цибух, І.С. Якиманської виявили, що, крім загальних характеристик, образне та понятійне мислення молодшого школяра мають індивідуальні особливості, які проявляються у швидкості та точності засвоєння й формування понять, у процесах створення й оперування образами. Роботи М.В. Антропової, Е.Б. Аюрової, Т.І. Борейко, Т.В. Куценко, В.С. Лизогуба, М.В. Макаренко, М.Є. Малкова вказують, що основні властивості нервової системи (функціональна рухливість та сила нервових процесів) є біологічними детермінантами зазначених індивідуальних особливостей мисленнєвої діяльності. Л.М. Веккер, Л.Л. Гурова, В.П. Зінченко, Т. Річардсон, І.С. Якиманська наголошують, що образне мислення оперує не лише зоровими образами, але й образами інших модальностей (аудіальні, дотикові, смакові, нюхові). Найбільш вивченими є зорові образи і, відповідно, наочні форми образного мислення. Дослідження ж аудіальних, тактильних, рухових, смакових різновидів образного мислення майже відсутні.

Проведений аналіз наявних досліджень з організації розвитку образного і понятійного мислення молодшого школяра дозволив виділити такі засоби оптимізації їх розвитку: 1) додаткові факультативні дисципліни або тренінги, в яких мисленнєві операції та процеси виступають як об'єкт спеціального формування (О.І. Гісь, Є.В. Заїка, Н.П. Локалова, Р.Г. Натадзе); 2) введення в базові програми нових теоретичних курсів, спрямованих на розвиток образного або понятійного мислення в рамках різних предметних дисциплін (А.В. Белошиста, Є.М. Кабанова-Мелер, О.А. Круглова, Т.А. Яновська, Л.І. Шаповалова); 3) розробка додаткових матеріалів,

які забезпечують розвиток мисленнєвої сфери безпосередньо під час навчального процесу (Є.В. Заїка, Н.В. Катанова, Т.М. Лисянська, Д.А. Подкопаєв, М.В. Ричік).

Складність і комплексний характер проблеми, які показані у змісті розділу, переконливо доводять необхідність здійснення системного підходу до вивчення особливостей зв'язку образного і понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку. Ключовою є ідея двостороннього зв'язку між даними видами мислення, обумовленого постійними переходами від образу до поняття і зворотнім процесом між ними. Наведене вище покладено в основу розробленої нами структурної моделі образно-понятійної сфери молодших школярів, яку розглядаємо як складну, динамічну, ієрархічно побудовану систему, вершиною якої є узагальнене образно-понятійне або понятійно-образне знання як невід'ємне та неподільне утворення. На рис. 1. представлена структурна модель образно-понятійної сфери молодшого школяра, яка має декілька рівнів формування мисленнєвих образів і понять. Враховуючи функції та властивості образного і понятійного мислення, не можна їх розглядати окремо. Зв'язок між ними є міцним, двостороннім і спрямованим, з одночасними та багаторівневими переходами від образу до поняття і навпаки, що дозволяє говорити про образно-понятійну сферу як цілісне утворення, яке включає одночасно ці два самостійні види мислення.

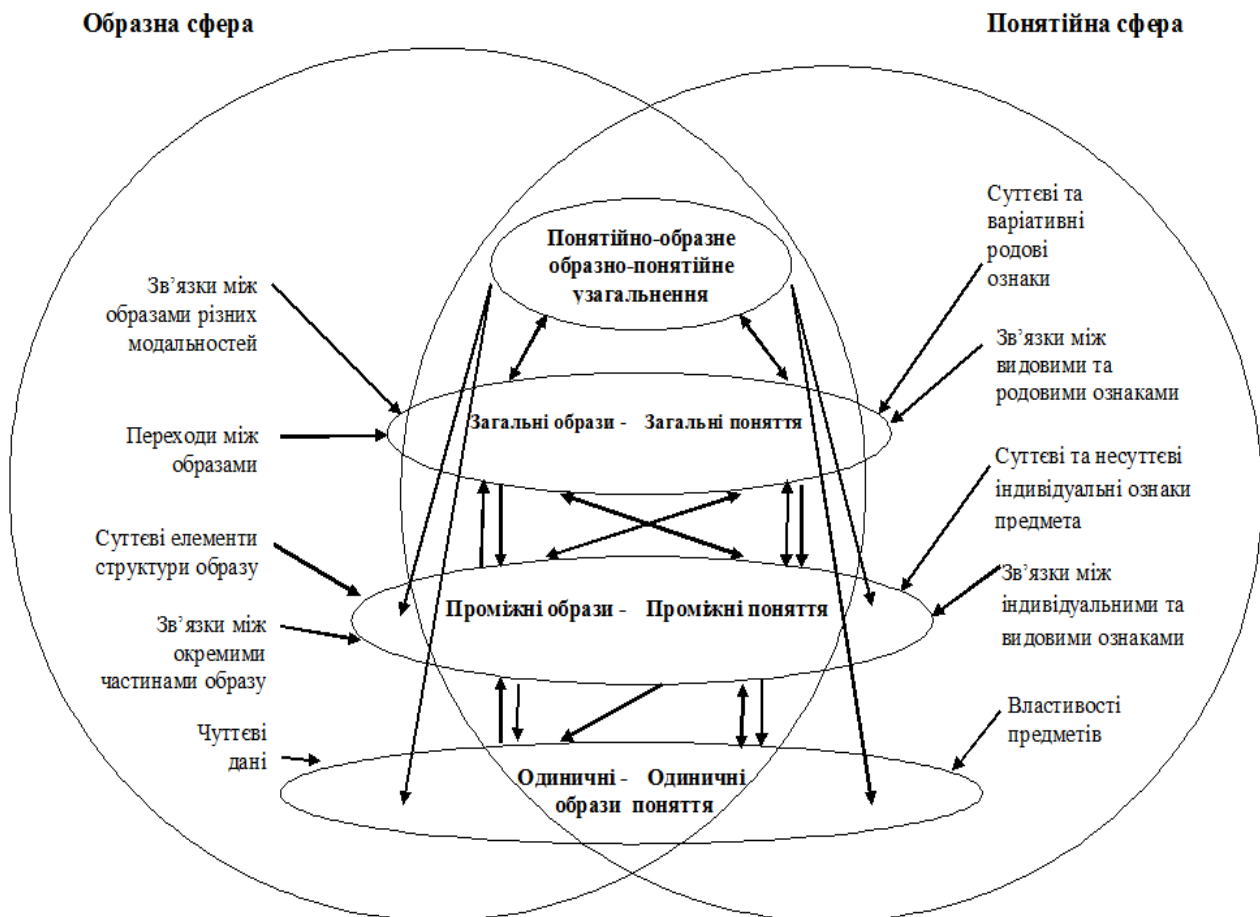

Рис. 1 Структурна модель образно-понятійної сфери

Вивченню психологічних особливостей розвитку образного і понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку та визначенню зв'язків між ними присвячено емпіричне дослідження.

У другому розділі «Емпіричне дослідження взаємозв'язку образного та понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку» – представлено процедуру організації, методичне забезпечення, особливості проведення і результати

констатувального експерименту, спрямованого на дослідження особливостей взаємозв'язку між образним та понятійним мисленням у молодших школярів.

Основними завданнями констатувального експерименту були:

- 1) формування дослідницької вибірки, підбір комплексу психодіагностичних методик, обґрунтування критеріїв і показників дослідження особливостей образного і понятійного мислення молодших школярів та визначення зв'язків між ними;
- 2) визначення рівня розвитку образного та понятійного мислення;
- 3) дослідження та аналіз взаємозв'язку образного та понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку;
- 4) вивчення зв'язку між образним та понятійним мисленням і основними властивостями нервової системи (функціональною рухливістю та силою);
- 5) опрацювання результатів констатувального зрізу та визначення програми формувального етапу експерименту.

В емпіричному дослідженні взяли участь 390 школярів початкових класів Сумських ЗОШ №№ 2, 17, 20. Вибірki різних класів є рівноцінними: 80 учнів 1-х класів, 104 – 2-х класів, 95 – 3-х класів, 111 – 4-х класів.

Визначено, що у досліджуваних учнів 1-2-х класів вміння актуалізувати та створювати нові узагальнені предметні образи не достатньо сформовані, дітям важко відірватись від яскравих ознак під час аналізу предметів, а тому, створені образи часто виявляються неповними. Школярі здійснюють аналіз та синтез односторонньо, порівняння є поверхневим, не виділяють в актуалізованому образі різноманітних ознак, не можуть з'єднати окремі елементи об'єкта в єдиний образ, і, в результаті, виникають труднощі не лише в процесі актуалізації образів та під час маніпуляцій з ними, а й ускладнюється рух думки від образу до поняття і унеможлиблюється перехід від понятійного знання до образних узагальнень.

Досліджувані учні 3-4-х класів легко створюють узагальнені предметні зорові образи репродуктивного характеру. Школярі в змозі виділити більше елементів предметного образу, виявляють кращу здатність синтезувати нові образи, співвідносити їх із сенсорними еталонами, трансформувати вже створені образи, порівняно з учнями 1-2-х класів. Це обумовлено змінами в структурі основних мисленневих операцій: аналіз та синтез стають більш усвідомленими й цілеспрямованими, а операції порівняння, узагальнення й класифікації продовжують інтенсивно формуватися. Виявлена особливість зумовлює в подальшому легкість у здійсненні двосторонніх переходів між образними та понятійними узагальненнями в учнів 3-4-х класів. З'ясовано, що під час актуалізації мисленневих образів за їх звуковою характеристикою, учні 1-2-х класів частіше продукують дифузні образи, без урахування суттєвих ознак. Учні 3-4-х класів легко актуалізують предметні мисленневі образи, які відрізняються стійкістю та повнотою, але у формуванні абстрактних образів вони відчувають труднощі: окремі деталі можуть бути пропущені; іноді учні зображують допоміжні та асоціативні образи. Незважаючи на різні психологічні і психофізіологічні механізми виникнення зорових й аудіальних образів, виявили подібну динаміку в їх актуалізації, що можливо вказує на єдині вікові періоди формування. У досліджуваних учнів 1-4-х класів здатність до актуалізації мисленневих образів за тактильною характеристикою сформована на високому та середньому рівнях.

Виявлено різницю у сформованості наочно-образного мислення у досліджуваних учнів 1-2-х класів та 3-4-х класів, що обумовлена нерівномірним розвитком основних мисленневих операцій. Високий та середній рівень розвитку наочно-образного мислення мають 37% – 43,27% учнів 1-2-х класів, тоді як аналогічний рівень розвитку мають 52,03% – 52,26% учнів 3-4-х класів. Описані особливості створення та оперування мисленневими образами вказують, що їх повнота, рухливість та функціональність в учнів 3-4-х класів позитивно впливає на процес об'єднання й узагальнення суттєвих якостей предметів, допомагає розмежовувати загальні та індивідуальні родові ознаки об'єктів через усвідомлення видових ознак; забезпечує розуміння змінності варіативних ознак. Що ж стосується учнів 1-2-х класів, то недостатня сформованість зазначених образів, гальмує створення повноцінних образних узагальнень, що, в свою чергу, унеможливорює легкість двосторонніх переходів між образами та поняттями.

Досліджуваним 8-10 річним дітям притаманний більш високий рівень розвитку понятійного мислення, у порівнянні з 6-7 річними дітьми (високий та середній рівень мають 11,25% – 36,54% учнів 1-2-х класів, та 66,31% – 69,37% учнів 3-4-х класів). Більшості досліджуваним учням 1-х класів доступні лише конкретні образи та поняття. Зазначене обумовлює особливості зв'язку між образним та понятійним мисленням: неусвідомлені поняття гальмують процес узагальнення образної інформації, а відсутність повноцінних понять, в яких співвідносяться різні рівні узагальнення, зумовлюють конкретність образного узагальнення, яке обтяжене другорядними ознаками. Учні 3-4-х класів часто використовують концептуальні та функціональні поняття. Така особливість понятійного мислення спрямовує зв'язок між поняттям та образом: під впливом сформованих понять змінюється форма та напрям структурного аналізу наочних об'єктів, відбувається уточнення створеного образу, розділення його на складові елементи, розкривається загальне в одичному, здійснюються легкі двосторонні переходи між образом та поняттям. Однак, частина школярів 3-4-х класів проводить узагальнення на конкретному рівні, відчуває труднощі у виділенні суттєвих ознак, розумінні їх незмінності та змінності варіативних якостей, зазначене обумовлює труднощі у двосторонніх переходах між образами та поняттями.

Обґрунтовано зміст і кількісні співвідношення рівнів розвитку образного і понятійного мислення у досліджуваних молодших школярів. Критеріями розвитку образного мислення є: повнота, цілісність та рухливість образу, довільна актуалізація образу, тип та широта оперування образом. Критеріями розвитку понятійного мислення є: сформованість наукових понять.

Високий рівень розвитку образного мислення мають 2,5% учнів 1-х класів, 9,62% – 2-х класів, 18,95% – 3-х класів, 22,52% – 4-х класів, що проявляється у легкій довільній актуалізації мисленневих образів за будь-якою модальністю; у можливості вільної реконструкції образу за його частиною; наявності стійких образів різного ступеня узагальненості; у достатньо високому вмінні створювати, оперувати й трансформувати образи, орієнтуючись на їх величину та форму, у вмінні оперувати образами, одночасно змінюючи образ і по структурі, і по положенню у просторі. Середній рівень розвитку образного мислення виявили відповідно у 35,00%, 26,92%, 46,32%, 46,85% респондентів. Таким дітям притаманна достатньо легка, але не досить швидка довільна актуалізація образів за наочною

характеристикою, актуалізація образів за слуховою або тактильною характеристикою може бути утруднена; здатність до диференціювання основних елементів структури образу та розкриття зв'язків між ними характеризується високим рівнем, у той же час, здатність визначати зв'язок між елементами образу та характер цього зв'язку сформована на середньому рівні. Низький рівень розвитку образного мислення мають 62,50% школярів 1-х класів, 63,46% – 2-х класів, 34,73% – 3-х класів, 30,63% – 4-х класів. У них утруднена довільна актуалізація образів за будь-якою модальністю, порушена можливість відтворення образу за його частиною; відсутні стійкі узагальнені мисленнєві образи, а одичні образи часто пересичені другорядними ознаками.

Високий рівень розвитку понятійного мислення мають 2,5% учнів 1-х класів, 7,69% – 2-х класів, 16,84% – 3-х класів, 19,82% – 4-х класів, що проявляється у наявності усвідомлених понять різного ступеня узагальненості. Досліджувані, які виявили середній рівень розвитку понятійного мислення (відповідно 8,75%, 28,85%, 49,47%, 49,55% респондентів) здатні на основі функціональних узагальнень утворювати одиничні та конкретні поняття сформовані на високому рівні, а зміст їх узагальнених й абстрактних понять часто може не відображати усіх суттєвих ознак поняття. Низький рівень розвитку понятійного мислення виявили у 88,75% школярів 1-х класів, 63,46% – 2-х класів, 33,68% – 3-х класів, 30,63% – 4-х класів. Його проявом є нездатність об'єднати ознаки предмета за єдиним принципом. Узагальнення у цих досліджуваних відбувається на основі конкретних або ситуативних ознак, оперування сформованими поняттями утруднено через формальність їх засвоєння.

Кореляційний аналіз результатів дослідження вказує на наявність зв'язку середньої та високої сили між показниками образного і понятійного мислення (для учнів 1-2-го класу $r = 0,40-0,572$, $\rho \leq 0,001-0,0001$, для учнів 3-4-го класу $r = 0,228-0,675$, $\rho \leq 0,01-0,0001$). Означені рівні розвитку образного і понятійного видів мислення та виявлені кореляційні зв'язки між ними дозволили обґрунтувати зміст таких рівнів взаємодії між образним та понятійним мисленням: повної, часткової, слабкої.

Рівень повної взаємодії характеризується актуалізацією повноцінних мисленнєвих образів і понять, легкими двосторонніми переходами між образами і поняттями: усвідомлені поняття забезпечують достатній ступінь узагальненості мисленнєвих образів, зумовлюють розкриття індивідуальних та загальних, суттєвих і варіативних видових ознак предметів через пізнання родових характеристик, а створений в результаті такої діяльності мисленнєвий образ відображає суттєві ознаки самого поняття; актуалізація системи повних, рухливих образних структур забезпечує швидке орієнтування в суттєвих та варіативних ознаках змісту поняття, завдяки предметній співвіднесеності й уточнення його змісту та структури. Серед досліджуваних учнів лише 18,95% дітей 3-х класів та 22,52% – 4-х класів мають високий рівень взаємодії образного і понятійного мислення. Рівень часткової взаємодії визначається легкістю переходів від одиничного до загального, від образу до поняття в межах їх генетичної близькості, зворотні ж переходи, особливо переведення понятійного знання в образні узагальнення виявляються утруднені і можуть здійснюватися лише в межах наочної основи. Серед досліджуваних молодших школярів 8,75-28,85% учнів 1-2-х класів та 49,47-49,55% школярів 3-4-х класів мають рівень часткової взаємодії. Рівень слабкої взаємодії характеризується

відсутністю зворотних та важкістю прямих переходів між образами та поняттями: мисленнєві образи за рахунок недостатньої повноти і рухливості не здатні поглиблювати й уточнювати зміст запропонованого поняття, виявляти різноманітні варіації прояву суттєвих і варіативних ознак виду, роду, класу предметів, а неусвідомлені поняття, в свою чергу, гальмують процес узагальнення образної інформації та утворення образно-понятійних узагальнень як вищої форми мисленнєвої діяльності. Серед досліджуваних молодших школярів значний відсоток дітей з слабким рівнем взаємодії виявили серед першокласників – 88,75%.

Простежено вікові тенденції в особливостях взаємозв'язку між образним та понятійним мисленням в учнів 1-2-х та 3-4-х класів. У школярів 1-2-х класів особливості розвитку образного мислення обумовлюють напрям і міцність зв'язку між зазначеними видами мислення, достатній рівень розвитку образного мислення є підґрунтям для забезпечення легких переходів від образу до поняття. Актуалізація системи повних, рухливих образних структур забезпечує поняттю його предметну співвіднесеність, уточнення змісту, через конкретизацію суттєвих та змінних ознак. В той же час, неповні, неусвідомлені поняття ще не можуть забезпечити достатнього ступеня узагальненості мисленнєвим образам, не зумовлюють повноцінного розкриття індивідуальних та загальних, суттєвих і варіативних видових ознак предметів через пізнання родових характеристик. Саме тому, у дітей 1-2-х класів виявились утрудненими зворотні переходи від загального до одиничного, спостерігалась важкість у переведенні понятійного знання в образні узагальнення, прямі переходи від образного до понятійного, забезпечувались успішно за рахунок узагальнення та конкретизації, що відбувались в єдності лише на образному матеріалі. У школярів 3-4-х класів напрям і міцність зв'язку між образним і понятійним мисленням безпосередньо визначається особливостями їх розвитку як взаємодоповнюючих компонентів мисленнєвої діяльності: достатньо засвоєне поняття забезпечує повноцінний аналіз, синтез, порівняння конкретних предметів, виділення їх суттєвих і загальних видових ознак, розмежування їх від варіативних та індивідуальних ознак, а узагальнений образ предмета уточнює саме поняття, забезпечивши не просто його засвоєння, а й переведення в суб'єктивне ментальне утворення (процес утворення поняття).

Кореляційний аналіз виявив міцний зв'язок між образним мисленням та функціональною рухливістю нервових процесів, академічною успішністю та рухливістю нервових процесів ($0,202-0,378$, $p < 0,05-0,001$). В учнів 1-2-х класів не визначено зв'язку між понятійним мисленням та функціональною рухливістю ($0,101-0,118$, $p < 0,1$), в учнів 3-4-х класів діагностовано стійкий позитивний зв'язок ($0,195-0,267$, $p < 0,05-0,001$). Між силою нервових процесів та образним і понятійним мисленням не було виявлено стійкого зв'язку. Врахування виявлених особливостей дозволило вибудувати стратегію формульовального експерименту, спрямованого на розвиток образно-понятійної сфери молодшого школяра під час навчально-виховного процесу.

У **третьому розділі** – *«Розвиток образного і понятійного мислення та зв'язків між ними у дітей молодшого шкільного віку»* – обґрунтовано напрями, змістове наповнення і методичні аспекти психолого-педагогічної програми оптимізації розвитку образно-понятійної сфери молодшого школяра; представлено результати апробації даної програми.

На основі даних теоретичних положень і результатів констатувального експерименту було розроблено програму розвитку образно-понятійної сфери в учнів молодшого шкільного віку, в якій обґрунтовуються засоби розвитку образного і понятійного мислення під час уроків природознавства, його зовнішні та внутрішні чинники, необхідні психолого-педагогічні умови, прогнозований особистісний та суспільний результат. Основна ідея формувального експерименту полягала в тому, що під час навчання молодшого школяра необхідно формувати не окремі мисленнєві образи та наукові поняття, а створювати повні образно-понятійні й понятійно-образні узагальнення за рахунок зміцнення зв'язків і розширення двосторонніх переходів між образами та поняттями, враховуючи індивідуальні особливості учнів; добирати розвивальні завдання з опорою на образні форми мислення, створюючи умови сходження від загального до одиничного та зворотного руху думки.

Виявлені психологічні особливості розвитку образного і понятійного мислення молодших школярів дозволили визначити завдання формувального експерименту: 1) стосовно образного компоненту мисленнєвої діяльності необхідно здійснити відповідний вплив з метою формування повних і точних образних узагальнень з урахуванням полімодальності образного мислення; 2) відносно понятійного компоненту – створити умови для формування та усвідомленого засвоєння повноцінних наукових понять; 3) стосовно підсилення зв'язку між образним та понятійним компонентом – необхідно сприяти актуалізації двосторонніх переходів між образами та поняттями, організувати навчання за принципом «від загального до одиничного»; 4) забезпечити індивідуальний підхід до навчання учнів, враховуючи рухливість/інертність нервових процесів.

Для вирішення завдань формувального експерименту була розроблена психолого-педагогічна програма оптимізації розвитку образно-понятійної сфери учнів молодшого шкільного віку, складовими якої стали: діагностування, проведення занять з природознавства з урахуванням рекомендацій щодо розвитку образного і понятійного мислення під час навчання, організація і проведення тренінгових занять з метою вироблення індивідуального темпу діяльності, консультативна та просвітницька робота. Дана програма являє структурно, змістовно й організаційно цілісний комплекс заходів.

Визначаючи вік досліджуваних для проведення розвивальної роботи, перше, звернулись до наукових досліджень за схожою тематикою Т.І. Борейко, В.П. Герасимова, М.М. Кольцової, Л.М. Цибух, а, по-друге, провели порівняльний аналіз середніх показників розвитку образного і понятійного мислення серед учнів експериментальних класів. Виявили подібність у рівнях розвитку образного і понятійного мислення в учнів 1-х та 2-х класів, 3-х та 4-х класів. З метою уточнення цієї думки, використали t-критерій Стьюдента, який показав, що між середніми значеннями показників розвитку мисленнєвої сфери першокласників і другокласників відсутні статистично достовірні відмінності, аналогічні дані, отримані при порівнянні показників учнів 3-х та 4-х класів. Виявлені статистичні дані та виявлені тенденції особливостей і спрямованості зв'язку між образним і понятійним мисленням в учнів 1-2-х та 3-4-х класів дозволили обрати для розвивальної роботи перші та треті класи. Вибір 1-го класу обумовлений інтенсивним розвитком образного мислення саме у віці 6-7 років, а тому необхідно

якомога раніше здійснювати цілеспрямований вплив на поступовий розвиток понятійного мислення, через удосконалення повноти, стійкості, рухливості полімодальних одиничних та проміжних образів, зміцнювати переходи від образу до поняття та створювати передумови для зворотного процесу. Виявили, що у віці 9-10 років зв'язок між образним та понятійним мисленням стає двостороннім, понятійне мислення починає інтенсивно розвиватись, спираючись на достатньо розвинуте образне мислення. А відтак, необхідно вчасно здійснювати відповідні розвивальні впливи по підсиленню та зміцненню взаємозв'язку між зазначеними видами мислення. Саме тому, до розвивальної роботи долучили учнів 3-го класу. Для порівняльного аналізу було створено чотири еквівалентні групи: експериментальні (ЕГ) в кількості 25 учнів 1-го класу та 29 учнів 3-го класу, які були охоплені всіма напрямками відповідної психолого-педагогічної роботи, та контрольні (КГ) із 27 учнів 1-х класів та 31 учня 3-х класів, які не були залучені до жодного з них.

В основі розвивальної програми лежить думка про зв'язок мисленнєвого образу з його образним контекстом (зоровим, тактильним, аудіальним) та вербальним визначенням, двосторонніми переходами між образами та поняттями. Розроблену систему завдань використовували під час вивчення курсу «Я і Україна», оскільки він дає можливість максимально «візуалізувати» поняття, створити умови для постійних мисленнєвих переходів, вводити нові поняття за принципом від «загального до одиничного» та вивчається від 1-го до 4-го класу. Вивчення курсу здійснювалось учнями відповідно до навчальних планів і програм, а підбір завдань узгоджувався з тематикою заняття і з завданнями розвивальної програми. Всього було розроблено 2 цикли розвивальних занять для кожної вікової категорії (по 18 в кожному циклі), які органічно включались в систему уроків з природознавства, спирались на вікові особливості учнів 1-х та 3-х класів та на виявлені основні тенденції й особливості зв'язку між образним та понятійним мисленням у дітей зазначеної категорії. Заняття проводились раз на тиждень (по 45 хвилин) згідно зі шкільним розкладом уроків. За змістом і характером завдань програма для кожного класу поділяється на 4 блоки: блок розвитку образного мислення сприяв формуванню повних, рухливих полімодальних мисленнєвих образів; блок розвитку понятійного мислення забезпечував усвідомлене засвоєння наукових понять, формування нових та уточнення вже засвоєних понять; блок формування двосторонніх переходів між образами та поняттями, який зумовлював розширення зв'язків між образом та поняттям; завдання, спрямовані на урахування індивідуальних особливостей мислення під час навчання. З метою забезпечення індивідуального підходу під час навчання проводили диференціацію завдань: школярам із високим та середнім рівнями розвитку зазначених видів мислення пропонували завдання продуктивного характеру та вправи для утворення дедуктивних суджень, дітям із низьким рівнем розвитку – завдання репродуктивного характеру, з утворенням індуктивних суджень.

Окремо з учнями 1-х та 3-х класів із низькою рухливістю нервових процесів, проводили тренінгові вправи в позаурочний час (12 занять для кожної вікової групи по 30-40 хвилин). Під час тренінгових занять враховували вікові особливості дітей, створювали умови для емоційного прийняття кожного учня, вироблення позитивного ставлення до себе, формування індивідуального стилю навчальної діяльності, забезпечували розвиток внутрішнього гальмування, зміну темпу рухів,

пропонували завдання на вироблення певного рухового темпу. Під час апробації запропонованої психолого-педагогічної програми були застосовані різноманітні форми та методи навчально-розвивальної роботи з метою оптимізації розвитку образно-понятійної сфери молодших школярів: пошукова та творча робота в мікрогрупах (в 1-х класах – «Вгадай на дотик», «Знайди спільне»; в 3-х класах – «Порівняй тварин», «Віднови послідовність»), дослідницька (спостереження за окремими об'єктами живої природи), творчі презентації та захист проектів («Значення тварин в житті людини», «Червона книга України»), фронтально-групова робота по розв'язанню проблемних або пізнавальних завдань, схематизації та символізації запропонованих понять, індивідуальна робота (в 1-х класах – розгадування тематичних кросвордів та розпізнавання зашумованих малюнків; в 3-х класах – розв'язування шифрограм, створення мисленневих образів за певною характеристикою) тощо.

Дослідження тенденцій змін у розвитку образно-понятійної сфери у дітей молодшого шкільного віку, яке здійснювалося за допомогою повторного діагностування з використанням стандартизованих методик до та після формульованого експерименту, свідчить про позитивну динаміку головних компонентів образно-понятійної сфери у школярів ЕГ більшою мірою, ніж учнів КГ. Для перевірки значущості змін, які відбулися, використовувався t-критерій Стюдента, ϕ^* -критерій Фішера, якісний аналіз результатів дослідження.

В учнів ЕГ спостерігається статистично значуще підвищення рівня розвитку образного ($p \leq 0,001$) та понятійного ($p \leq 0,01$) мислення. Представлені в таблицях 1 та 2 дані доводять ефективність запропонованої психолого-педагогічної програми щодо оптимізації розвитку образного та понятійного мислення у молодших школярів. Серед учнів 1-х класів ЕГ достовірно більше дітей із високим та середнім рівнем розвитку зорових й аудіальних образів; розширюються та удосконалюються мисленнєві операції, спрямовані на видозміну образів та створення нових наочних образів; операції аналізу та синтезу, хоча й не досягли ще повноти та зв'язності, стали більш цілеспрямованими і точними ($\phi^* = 1,65$, $p < 0,05$).

Таблиця 1

**Розподіл показників тестових завдань першокласників
експериментальної та контрольної груп**

Методика	ЕГ		t-Stud/ ρ	КГ		t-Stud/ ρ
	1-ий зріз	2-ий зріз		1-ий зріз.	2-ий зріз	
Т. Дж. Равена	20,15	23,15	2,67**	19,45	20,8	0,12
Дорисовування геометричної фігури	8,28	9,86	2,074*	8,74	9,24	1,84
Дорисовування фрагмента зображення	5,9	7,68	3,14**	6,3	6,65	2,01*
Аудіальна серія	7,3	9,38	2,84**	8,03	8,46	0,98
Тактильна серія	5,36	8,26	3,01**	5,54	8,06	2,26*
Визначення суттєвих ознак поняття	4,9	8,39	3,46**	5,29	5,45	0,84
Четвертий зайвий (верб-ний варіант)	3,19	5,36	2,61**	3,54	4,15	0,87
Четвертий зайвий (образний варіант)	3,96	8,16	3,98***	4,04	4,56	1,04

Примітка. * - $p \leq 0,05$, ** - $p \leq 0,01$, *** - $p \leq 0,001$

Це зумовлює поступовий перехід від одиничних до загальних понять, а зворотній рух від загального до одиничного виявився можливим для більшості першокласників лише за умови генетичної близькості запропонованих понять.

Порівняльний зріз вказує, що в ЕГ середній бал за виконання методик понятійного блоку став вищим (6-8), у КГ – не змінився (4-5). Частотний розподіл свідчить про достовірне підвищення в ЕГ кількості дітей із високим та середнім рівнем розвитку понятійного мислення ($\varphi^* = 1,66 - 2,035$, $\rho < 0,01$). Якісний аналіз відповідей досліджуваних ЕГ демонструє розуміння учнями родо-видових відношень, уміння самостійно здійснювати аналіз та синтез конкретних предметів, але характер засвоєння узагальнених понять у більшості першокласників відбувається без усвідомлення засвоєного матеріалу; учні швидше і точніше виділяли зв'язки між суттєвими загальними ознаками поняття, здійснювали їх порівняння та класифікацію; школярі КГ відчували значні труднощі в процесі такої роботи навіть з допомогою вчителя. Вищенаведене вказує на розширення та зміцнення взаємозв'язку між образним і понятійним мисленням. Аналіз розподілу третьокласників ЕГ та КГ за рівнями розвитку образного і понятійного мислення свідчить, що запропонована програма оптимізує не лише розвиток зазначених видів мислення, а й поглиблює наявні зв'язки між ними, розширює та полегшує двосторонні переходи між образами та поняттями, а процес актуалізації мисленнєвих образів стає швидшим та структурованим, створені образи характеризуються повнотою та стійкістю (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл показників тестових завдань третьокласників
експериментальної та контрольної груп**

Методика	ЕГ		t-Stud/ ρ	КГ		t-Stud/ ρ
	1-ий зріз	2-ий зріз		1-ий зріз.	2-ий зріз	
Т. Дж. Равена	15,33	18,5	3,34**	14,87	16,4	1,46
Дорисовування геометричної фігури	8,36	11,74	3,84***	8,58	9,46	1,38
Дорисовування фрагмента зображення	8,5	10,2	2,38*	8,35	8,48	0,15
Аудіальна серія	9,34	10,03	0,85	10,12	10,56	0,26
Тактильна серія	10,56	11,5	1,66	10,35	10,87	0,76
Визначення суттєвих ознак поняття	7,25	8,59	1,74	7,19	7,33	0,24
Четвертий зайвий (верб-ний варіант)	6,26	7,85	2,18*	6,89	7,02	1,44
Четвертий зайвий (образний варіант)	7,65	9,06	2,44*	7,45	7,62	0,23

Примітка. * - $\rho \leq 0,05$, ** - $\rho \leq 0,01$, *** - $\rho \leq 0,001$

Третьюкласники ЕГ без допомоги вчителя проводили розгорнутий аналіз запропонованих стимульних об'єктів на основі виділення суттєвих ознак; чітко усвідомлювали різницю між суттєвими та варіативними ознаками, розуміючи їх змінність, родовими та видовими характеристиками; операції конкретизації та узагальнення стають повними і структурованими, забезпечуючи успішний рух думки від одиничного до загального і навпаки. Зазначене свідчить про зміцнення зв'язку між образним та понятійним мисленням. Після проведення формувального експерименту у школярів із низькою рухливістю нервових процесів спостерігаються позитивні зрушення у вмінні аналізувати, порівнювати та класифікувати об'єкти, виділяти суттєві ознаки поняття, підвищилась стійкість та повнота мисленнєвих образів, а вироблення власного темпу діяльності значно збільшило продуктивність їх навчальної роботи під час уроку, структурувало самостійну діяльність

ВИСНОВКИ

У дисертації подано результати теоретичного узагальнення та експериментального вирішення проблеми визначення взаємозв'язку між образним і понятійним мисленням у дітей молодшого шкільного віку шляхом аналізу будови образно-понятійної сфери молодшого школяра, особливості формування повноцінних мисленневих образів та наукових понять, здійснення двосторонніх переходів між образами та поняттями, засобів розвитку образного і понятійного мислення в умовах навчально-виховного процесу. Обґрунтовано, розроблено та впроваджено психолого-педагогічну програму оптимізації розвитку образно-понятійної сфери молодших школярів з урахуванням зв'язків між образним і понятійним мисленням та індивідуальних особливостей учнів.

1. Вивчення образно-понятійної сфери молодшого школяра здійснюється в межах різних наукових підходів, основними з яких є: культурно-історичний, діяльнісний, процесуальний, поетапне формування розумових дій і понять, генетичний, психофізіологічний. Узагальнення їхнього змісту дозволяє розглядати образне та понятійне мислення такими, між якими відбуваються постійні двосторонні переходи. Образне мислення – це складний психічний полімодальний процес перетворення чуттєвої інформації, відображення зв'язків та відношень об'єктів реальності за допомогою спеціальних форм відображення – образної логіки. Понятійне мислення – вища пізнавальна діяльність, яка забезпечує узагальнене та опосередковане відображення дійсності, засвоєння знань у формі наукових понять. Формування змістовних понять можливе лише за наявності чітких та повних образних узагальнень. Молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку образного мислення, яке виступає підґрунтям для успішного розвитку понятійного. Основними характеристиками образного мислення, які обумовлюють тісний зв'язок між образним та понятійним мисленням є: зміни та удосконалення структури образного мислення; поступовий розвиток основних мисленневих операцій; психологічні особливості структури образу як носія понятійного знання. Крім загальних характеристик, образне та понятійне мислення молодшого школяра мають індивідуальні особливості, що проявляються у швидкості та точності засвоєння й формування понять, у процесах створення, оперування і трансформації образів. Детермінантами таких індивідуальних відмінностей є властивості нервової системи. Ключовою у розв'язанні проблеми дослідження є ідея взаємозв'язку між даними видами мислення, який обумовлений постійними двосторонніми переходами між образами та поняттями, котра знаходиться в основі розробленої структурної моделі образно-понятійної сфери молодших школярів, яку розглядаємо як складну, динамічну, ієрархічно побудовану систему, вершиною якої є узагальнене образно-понятійне знання як невід'ємне та неподільне утворення.

2. У досліджуваних школярів 1-2-х класів спостерігається недостатня сформованість вміння актуалізувати, створювати і трансформувати зорові, аудіальні та просторові образи, тоді як тактильні образи сформовані на достатньому рівні. Мисленневі образи дітей 6-7 років виявились глобальними, перенасиченими другорядними ознаками, створювались за рахунок асоціативних зв'язків. Достатньо сформована здатність до диференціації основних структур наочного образу та вміння розкривати зв'язки між ними, зумовила високу здатність аналізувати однорідні предмети, робити понятійні узагальнення з опорою на конкретні наочні зображення. Однак, аналіз і порівняння абстрактних предметів школярі здійснюють,

спираючись на їх окремі структурні елементи, виділяють варіативні ознаки, надаючи їм суттєвого значення, а виділені головні ознаки не досягають абстрактно-понятійного рівня. У переважній більшості учнів 3-4-х класів створені мисленнєві образи характеризуються повнотою, легкістю актуалізації й трансформації. Формування правильних образних узагальнень у школярів 8-10 років обумовлено понятійною регуляцією мисленнєвих процесів: в актуалізованих образах відображаються родо-видові характеристики, структура образу має елементи узагальнення. Більшості дітей 8-10 років важко здійснювати переходи від загального до одичного, від поняття до образу, тоді як прямі переходи від образу до поняття та від одичного до загального виконуються швидко, особливо на конкретному, наочному матеріалі. Спостерігається чіткий розподіл серед досліджуваних учнів у виборі стратегій актуалізації мисленнєвих образів: учні 1-2-х класів достовірно частіше актуалізували 3-4 різних образи, які потім дублювали (IV тип стратегії), що обумовлено недостатнім рівнем розвитку понятійного мислення, а школярі 3-4-х класів – актуалізували новий образ на кожну геометричну фігуру (I тип), що свідчить про взаємодію образного та понятійного компонентів.

3. Встановили наявність вікових особливостей зв'язку між образним та понятійним мисленням у досліджуваних школярів. В учнів 1-2-х класів образне мислення виступає підґрунтям для здійснення легких переходів від образу до поняття, зворотні переходи виявляються утрудненими через слабкість розвитку понятійного компоненту. У школярів 3-4-х класів зв'язок між образним і понятійним мисленням визначається особливостями їх розвитку як взаємодоповнюючих компонентів мисленнєвої діяльності: усвідомлене поняття полегшує створення повноцінних образних узагальнень, а узагальнений образ уточнює поняття, забезпечивши його переведення в суб'єктивне ментальне утворення.

Взаємозв'язок образного і понятійного мислення у молодших школярів проявляється в таких особливостях: 1) усвідомлене понятійне знання забезпечує уточнення та розширення структури образу, підвищує його рухливість за рахунок висвітлення суттєвих та варіативних ознак, з'ясування індивідуальних і загальних властивостей об'єкта, знаходження родо-видових зв'язків між різними об'єктами одного виду, роду, класу; 2) повні за структурою та рухливі мисленнєві образи різного ступеня узагальненості забезпечують уточнення поняття через усвідомлення варіацій прояву суттєвих і варіативних ознак виду, роду, класу предметів; 3) завдяки постійним двостороннім переходам між образами та поняттями відбувається формування образно-понятійних або понятійно-образних узагальнень, які відображають суттєві ознаки предмета, зв'язки між ними, структуру в єдиному цілому одночасно в образному і понятійному плані; 4) залежно від ступеня узагальненості поняття про предмет в мисленнєвих образах актуалізуються й усвідомлюються різного роду властивості, які характеризують його приналежність певному роду, виду чи класу, успішність цієї мисленнєвої діяльності обумовлює швидкість та вільність переходів між образами та поняттями, якщо учні не розуміють родо-видову координацію та відмінності між такими поняттями, то процеси образно-понятійного або понятійно-образного переведення утруднені.

Грунтуючись на виділених особливостях мисленнєвої сфери, визначили три рівні взаємодії образного та понятійного мислення у досліджуваних учнів: повної,

часткової та слабкої. Виявили, що не у всіх досліджуваних учнів конкретизація та узагальнення відбуваються в єдності, а двосторонні переходи між образами та поняттями утруднені: мисленнева діяльність таких учнів характеризується «застряганням» на аналізі окремих деталей, а виділення головних властивостей відбувається ізольовано, думка не може «відволіктись» від конкретних ознак та індуктивним шляхом досягти узагальнення знання про предмет, а узагальнене знання, в свою чергу, не стає сходинкою до пізнання нових одиничних об'єктів, виділення видових суттєвих ознак, розмежуванні їх з індивідуальними та загальними видовими та родовими ознаками.

4. Між рівнем образного мислення та рухливістю нервових процесів існує міцний зв'язок. Академічна успішність молодших школярів експериментальних класів з високою функціональною рухливістю нервових процесів вища, ніж у повільних дітей. Між рівнем рухливості нервових процесів та понятійним мисленням в учнів 1-2-х класів зв'язку не визначено, тоді як в учнів 3-4-х класів – наявний позитивний зв'язок. Між силою нервових процесів та образним і понятійним мисленням стійкий зв'язок відсутній.

5. Доведена ефективність психолого-педагогічної програми розвитку образного та понятійного мислення, спрямованої на оптимізацію образно-понятійної сфери учнів молодшого шкільного віку. Її змістове наповнення забезпечує формування не окремих мисленневих образів та наукових понять, а дозволяє створювати повноцінні образно-понятійні та понятійно-образні узагальнення за рахунок зміцнення зв'язків та розширення двосторонніх переходів між образами та поняттями, враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів. Структурну, змістовну й організаційну цілісність даної програми забезпечував комплекс заходів, складовими якого були: психологічне діагностування, використання методів розвивального навчання, тренінгових технологій, консультативна та просвітницька робота. Ефективність авторської програми проявлялась у зростанні загального показника розвитку образно-понятійної сфери учнів молодшого шкільного віку, в удосконаленні вміння створювати й трансформувати образи різних модальностей, в усвідомленому засвоєнні наукових понять, легкості здійснення переходів від образу до поняття і навпаки. Підсумком проведеної роботи стало напрацювання рекомендацій щодо розвитку образного і понятійного мислення учнів молодших класів у їх взаємозв'язках, що застосовуються вчителями та психологами під час навчальної роботи.

Проведене дисертаційне дослідження не є вичерпним щодо поставленої проблеми. Перспективи подальших розробок вбачаємо у лонгitudному вивченні психологічних особливостей зв'язку між образним та понятійним мисленням, виявленні факторів, які впливають на ступінь, міцність та спрямованість зв'язку між зазначеними видами мислення, поглибленні знань щодо впливу індивідуальних властивостей нервової системи на розвиток образно-понятійної сфери, розширенні змісту та організаційних можливостей відповідної розвивальної програми, розробці програм розвитку образно-понятійної сфери молодшого школяра з урахуванням їх зв'язку у межах викладання інших дисциплін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

а) статті у фахових виданнях з психології:

1. Пасічник Н. О. Особливості наочно-образного мислення у дітей молодшого шкільного віку з різним рівнем функціональної рухливості нервових процесів // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С.Д. Максименка]. – К. : Главник, 2005. – Т. III, вип. 26. – С. 325 – 330.

2. Пасічник Н. О. Вплив образного мислення на процес засвоєння моральних цінностей молодшими школярами // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [за ред. С.Д. Максименка]. – К., 2006. – Т. VIII, вип. 7. – С. 236 – 242.

3. Пасічник Н. О. Теоретичний аналіз розвитку наочно-образного мислення молодших школярів // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С.Д. Максименка]. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – Вип. 35. – С. 153 – 163.

4. Пасічник Н. О. Аналіз взаємозв'язку образного і понятійного мислення в учнів молодшого шкільного віку // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 22 (46). – С. 128 – 135.

5. Пасічник Н. О. Дослідження взаємозв'язку образного та понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [за ред. академіка С.Д. Максименка]. – К. : Главник, 2009. – Т. X, част. 11. – С. 378 – 387.

6. Пасічник Н. О. Психологічні умови ефективного розвитку образного та понятійного мислення у молодших школярів // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 41 (65). – С. 129 – 138.

7. Пасічник Н. О. Особливості впливу понятійного мислення на процес образного узагальнення в учнів молодшого шкільного віку // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 1, вип. 103. – С. 55 – 63.

8. Пасічник Н. О. Консультація з елементами тренінгової роботи для вчителів початкових класів «Особливості роботи з повільними дітьми» // Науково-практичний освітньо-методичний журнал Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 5. – С. 59-65.

б) стаття у фаховому виданні з педагогіки:

9. Пасічник Н. О. Динаміка розвитку образного і понятійного мислення у їх взаємозв'язках у учнів молодшого шкільного віку // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – Вип. 115. – С. 190 – 195.

в) статті у зарубіжних наукових виданнях:

10. Пасічник Н. А. Связь между образным и понятийными компонентами мыслительной деятельности у детей младшего школьного возраста // Психология переходов : Слово. Образ. Действие. Сборник рецензируемых научных статей. – Рига, Международная Высшая Школа Практической Психологии, 2013. – С. 102 – 105.

11. Пасічник Н.А. Влияние функциональной подвижности нервных процессов на особенности образного и понятийного мышления у детей младшего школьного

возраста // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2014 – № 4 – С.285-287.

г) *матеріали конференцій:*

12. Пасічник Н. О. Образне мислення молодших школярів: психофізіологічний та педагогічний аспект // Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти : матеріали Всеукр. наук-практ. конф., (Суми, 11-12 квітня 2006 р.). – Суми : «Нота бене», 2006. – С. 82 – 86.

13. Пасічник Н. О. Щодо відмінностей наочно-образного мислення у хлопців та дівчат молодшого шкільного віку // Актуальні проблеми практичної психології : [зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.], (Херсон, 19-20 квітня 2007 р.). – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – С. 160 – 163.

14. Пасичник Н.А. К вопросу о взаимосвязи образного и понятийного мышления у детей младшего школьного возраста // Современная психология мышления: Смысл в познании. Тезисы докл. науч. конф., посвященной 75-летию со дня рождения выдающегося отечественного психолога О.К. Тихомирова (1933-2001) (Москва, 17-18 окт., 2008 г.). – М. : Смысл, 2008. – С. 334 – 336.

15. Пасічник Н. О. Щодо питання впливу понять на процес образного узагальнення // Психологічні проблеми сучасності : Тези VI. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених (Львів, 14-15 травня, 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 27 – 29.

16. Пасичник Н.А. Особенности развития образного мышления как полимодального процесса учеников младших классов // Психология XXI века : сб. материалов V Междунар. научн.-практ. конф. Молодых ученых (Санкт-Петербург, 19-20 ноября 2009 г.). – Т. I. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 239 – 241.

17. Пасичник Н.А. Психолого-педагогические условия успешного перехода от образа к понятию у детей младшего школьного возраста на уроках природоведения // Психология XXI века. Психология и современные проблемы образования : сб. материалов IX Междунар. научн.-практ. конф. Молодых ученых (Санкт-Петербург, 27-28 февр. 2014 г.). – Санкт-Петербург, 2014. – С. 85 – 92.

18. Пасічник Н. О. Основні напрямки роботи вчителя з «повільними» дітьми // Актуальні питання сучасної психології : матеріали I Всеукр. наук-практ. конф. студ., аспір. і молод. вчених (Суми, 15 травня 2014 р.). – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2014. – С. 310 – 314.

АНОТАЦІЇ

Пасічник Н.О. Особливості взаємозв'язку образного і понятійного мислення у дітей молодшого шкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню психологічних особливостей взаємозв'язку між образним та понятійним мисленням у дітей молодшого шкільного віку. Розроблено структурну модель образно-понятійної сфери молодших школярів, складовими якої виступають полімодальні образи, емпіричні та наукові поняття різного рівня узагальненості, образно-понятійні та понятійно-образні узагальнення. Обґрунтовано зміст поняття «образно-понятійна сфера молодшого школяра», визначено психологічні особливості взаємозв'язку між образним та понятійним

мисленням, показано можливі шляхи двосторонніх переходів між образами та поняттями. Виявлено недостатній рівень розвитку образного і понятійного мислення в учнів 1-4-х класів та наявність міцного зв'язку між ними. Обґрунтовано, розроблено та доведено ефективність психолого-педагогічної програми оптимізації розвитку образно-понятійної сфери молодших школярів з урахуванням зв'язків між образним і понятійним мисленням та індивідуальних особливостей рухливості/інертності нервових процесів. Сформульовано рекомендації, спрямовані на розвиток образно-понятійної сфери молодших школярів та підвищення компетентності вчителів початкової школи стосовно індивідуальних та вікових особливостей розвитку мислення в учнів молодшого шкільного віку.

Ключові слова: образ, поняття, зв'язок, образне мислення, понятійне мислення, молодший шкільний вік, полімодальність, взаємопереходи, розвиток.

Пасичник Н.А. Особенности взаимосвязи образного и понятийного мышления у детей младшего школьного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено изучению психологических особенностей взаимосвязи между образным и понятийным мышлением у детей младшего школьного возраста. Результатом теоретического анализа стало обоснование научных подходов к определению понятия взаимосвязь, особенностей формирования образов и понятий разного уровня обобщения. Разработана структурная модель образно-понятийной сферы младших школьников, составляющими которой выступают полимодальные образы, эмпирические и научные понятия разной степени обобщенности, образно-понятийные и понятийно-образные обобщения. Обосновано содержание понятия «образно-понятийная сфера младшего школьника» как сложной, динамической, иерархически построенной системы, вершиной которой является обобщенное образно-понятийное знание как неотъемлемое и неделимое образование. Определены психологические особенности взаимосвязи между образным и понятийным мышлением, показаны возможные пути перехода от образа к понятию и обратный процесс. Вывявлено недостаточный уровень развития образного и понятийного мышления у учащихся 1-2-х классов и наличие прочной связи между ними. У большинства учеников 3-4-х классов диагностирован средний и достаточный уровень развития указанных видов мышления и наличие прочной связи между ними.

Разработана и апробирована психолого-педагогическая программа оптимизации развития образно-понятийной сферы младших школьников с учетом связей между образным и понятийным мышлением и индивидуальных особенностей подвижности/инертности нервных процессов. Компонентами предложенной программы выступили: развивающие занятия на уроках природоведения, тренинговые занятия с целью обеспечения индивидуального подхода в процессе обучения, психологическое консультирование. Контрольный эксперимент показал, что в результате влияния соответствующих специально созданных условий наблюдается рост показателей образного и понятийного мышления у детей младшего школьного возраста, легкость в переходах от образов к понятиям и обратный процесс. Обоснованные в диссертации рекомендации направлены на

решение задач развития образно-понятийной сферы детей младшего школьного возраста в учебно-воспитательном процессе, а также повышения компетентности учителей начальной школы относительно индивидуальных и возрастных особенностей мыслительной сферы учеников младшей школы.

Ключевые слова: образ, понятие, связь, образное мышление, понятийное мышление, младший школьный возраст, полимодальность, взаимопереходы, развитие.

Pasichnyk N.O. Peculiarities of image and notional thinking interconnections among young school age children. – Manuscript.

Ph.D. Thesis in Psychology of specialty field 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – The National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2015.

This research is dedicated to study of psychological peculiarities of image and notional thinking interconnections among young school age children. A structural model of image and notional sphere of younger school children has been developed. Constituent parts of it are polymodal images, empiric and scientific notions of different aggregation level, image-notion and notion-image aggregations. We have grounded the main idea of the notion “image-notional sphere of a younger school child”. The top of this system is presented by an aggregated image-notional knowledge as an integral and inseparable formation. We have determined physiological peculiarities of interconnections between image and notional thinking and demonstrated possible ways of transition from image to notion and its reverse process. During the research we have found an insufficient level of image and notional thinking development among students of 1-2 classes but strong connection between them.

The psychological-pedagogical program for the optimization of image-notional sphere of young school students taking into account connections between image and notional thinking and individual peculiarities of activity/passivity of neural processes has been developed. Its effectiveness was justified and checked. The recommendations, aimed to develop image-notional sphere among young school students, and to improve competencies of elementary school teachers regarding individual and age peculiarities of young school students' development have been formed.

Key words: image, notion, connection, image thinking, notional thinking, young school age.

Підписано до друку 12.2014 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум.др. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. №
Віддруковано з оригіналів